

УДК 159.9:316.45

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.17>

**Алла ХОМ'ЯК**

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

**ORCID:** 0000-0002-7693-4016

**Бібліографічний опис статті:** Хом'як, А. (2023). Спілкування як процес міжособистісного розуміння у соціальній взаємодії. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 138–144, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.17>

## СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОЦЕС МІЖОСОБИСТІСНОГО РОЗУМІННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Феномен спілкування досліджується не лише у руслі теорії стосунків як особлива діяльність на певному етапі онтогенезу, а й як процес сприйняття й розуміння людьми одне одного у соціальній взаємодії. Поняття «розуміння» виражає здатність людини пізнати суттєве, істотне в іншій людині, розкрити його у зв'язках і взаєминах з іншими особистостями. З'ясовано, що загальним механізмом розуміння особистості іншої людини є ідентифікація. У соціальній перцепції вона трактується як ототожнення індивідом своєї особистості з особистістю іншого індивіда. Ідентифікація тісно пов'язана з емпатією – здібністю перейматися емоційними станами іншої людини через співпереживання. Процес міжособистісного розуміння забезпечується завдяки дії рефлексії. Здатність до рефлексії формується в суб'єкта міжособистісного розуміння поступово і розвинена в різних людей неоднаково. Дія рефлексії розгортається на кількох рівнях. На правильність розуміння партнера зі спілкування суттєво впливає установка – попередньо сформована готовність сприймати іншого під певним кутом зору. З установкою пов'язано і явище стереотипізації – внесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певної професійної чи національної групи. Процес міжособистісного розуміння забезпечується завдяки дії каузальної атрибуції – причинного пояснення вчинків партнера спілкування шляхом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки. Міжособистісне розуміння тісно пов'язано з емоційною сферою. Почуття, співчуття та співпереживання допомагають адекватному розумінню інших людей. Встановлено, що у кожній комунікативній ситуації механізми розуміння і результати його різняться за суттю і рівнями. Виокремлюють дві стадії міжособистісного розуміння – конкретно-чуттєву та абстрактно-логічну. У комунікативному акті необхідно розрізняти, принаймні, три види розуміння: правильне, адекватне і абсолютно адекватне. Соціальна взаємодія в педагогічному процесі характеризується як своєрідне співвідношення обміну між суб'єктами інформацією, діями, емоційними впливами і встановлення на цій основі взаєморозуміння.

**Ключові слова:** спілкування, розуміння, соціальна взаємодія, ідентифікація, емпатія, рефлексія, каузальна атрибуція, установка, стереотипізація.

**Алла КХОМІАК**

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Applied Linguistics Department, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Avenue, Lutsk, Ukraine, 43025

**ORCID:** 0000-0002-7693-4016

**To cite this article:** Khomiak, A. (2023). Spilkuvannia yak protses mizhosobystisnoho rozuminnia u sotsialnii vzaiemodii [Communication as a process of interpersonal understanding in social interaction]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 138–144, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.17>

## COMMUNICATION AS A PROCESS OF INTERPERSONAL UNDERSTANDING IN SOCIAL INTERACTION

The article is devoted to the analysis of the communication phenomenon not just in terms of the relationship theory, but as a process of perception and understanding one another in social interaction as well. Understanding means the ability of a person to feel other person's nature, to learn it through their relationships with other people. Research has proved that identification is a useful tool to understand another person. In social perception it should be interpreted as equalling of one person's nature with another one's. Identification is closely connected with empathy being an ability to understand other people's emotional states through sympathy. The process of interpersonal sympathy is provided by a reflection activity. Reflection ability is being formed gradually and in a different way for every individual. Reflection activity takes place on several levels. Mindset or readiness to

get to know another person from some specific perspective being already formed significantly influences the way you understand a partner in communication. It also involves the phenomenon of stereotyping – incorporating of traits typical of some profession or national group into the person's image. The process of interpersonal understanding is activated due to causal attribution set into motion – causal explanation of the communication partner's actions attributing feelings, intentions and motives of behaviour to them. Interpersonal understanding is strongly linked to an emotional sphere. Feelings and empathy help understand other people adequately. It has been found out that mechanisms and results of understanding in every communicative situation are different in terms of key points and levels. Two stages of interpersonal understanding are identified – specific-sensitive and abstract-logical. At least three types of understanding should be distinguished in the communicative act: accurate, adequate and absolutely adequate. In the pedagogical process social interaction is characterized as the interrelation between partners in terms of information, actions, emotional impact exchange that can lead to mutual understanding.

**Key words:** communication, understanding, social interaction, identification, empathy, reflection, causal attribution, mindset, stereotyping.

**Актуальність проблеми.** Уся система ставлення людини до інших людей у процесі соціальної взаємодії реалізується у спілкуванні. В ньому суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої, відбувається взаємний обмін соціальною діяльністю, інтересами, почуттями тощо. Результат спілкування – розуміння іншого, оскільки від нього багато залежить комфортність, самопочуття та поведінка партнерів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідники (Бацевич, 2004; Даценко, 2018; Ничкало, 2009; Орбан-Лембрик, 2008; McLean, 2005) стверджують, що розуміння іншого як прояв у дії пізнавальних здатностей людини має декілька іпостасій. По-перше, розуміння іншого має місце, коли людина, будучи суб'єктом розуміння, дає правильну відповідь на запитання: кого в дійсності представляє з себе цей інший як індивід, як особистість і як суб'єкт різних видів діяльності. По-друге, коли людина, будучи в ролі суб'єкта розуміння іншого, дає правильну відповідь (собі чи комусь), як цей інший на своєму суб'єктивному рівні усвідомлює і оцінює себе, і як він при цьому ставиться до себе. По-третє, коли людина, будучи суб'єктом розуміння іншого, вже в конкретних ситуаціях спілкування з цим іншим дає собі звіт у тому, що ця людина представляє з себе в даний момент, яку мету вона при цьому переслідує і чому? Чи є у його прямій мові якийсь підтекст? По-четверте, коли людина, як суб'єкт розуміння іншого, у тих же конкретних ситуаціях спілкування передбачає, як цей інший сприймає її і як до неї ставиться, на що насамперед звертає увагу в адресованому їй мовленні і яку реакцію від нього можна очікувати.

Деякі дослідники звертають увагу на спілкування як цілеспрямовану взаємодію, орієнтовану на розуміння співрозмовника. Серед інте-

грованих комунікативних умінь виокремлюють уміння розуміти партнера (Хом'як, 2014).

Розуміння – осмислення конкретної інформації, що передається за допомогою слів, знаків, вчинків, дій; здатність людини осмислити, осягнути зміст, значення інформації; відображення тексту і його переоцінка у новому контексті. Йдеться про розуміння безпосереднього змісту окремих слів, фраз, вислову загалом; прямо невисловлених думок (розуміння підтексту); явно не визначених мотивів поведінки або окремих учинків співрозмовника тощо (Зверева, 2013).

Розуміння інших пов'язане з розумінням самого себе. Прагнучи пізнати себе, мотиви своїх учинків, людина вдається до аналогій. Крім того, подібні вчинки інших людей викликають різні переживання та емоційні вияви. Безпосереднє використання особистого досвіду для пояснення поведінки інших людей призводить до атрибутивних помилок в інтерпретації соціальної взаємодії (Зверева, 2013; McLean, 2005).

**Метою статті** є теоретичний аналіз проблеми розуміння. Згідно з метою поставлено такі завдання: розкрити суть поняття «розуміння», його рівні й види, висвітлити фактори, що визначають правильність, зміст, глибину характеристик розуміння іншого.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Поняття «розуміння» виражає здатність людини пізнати суттєве, істотне в іншій людині, розкрити його у соціальних зв'язках і взаєминах з іншими особистостями. Розуміння – накопичення, систематизація інформації, оперування знаннями про інших людей задля досягнення максимальної відповідності суджень, оцінок, уявлень про них об'єктивним рисам, властивостям та можливостям. Реалізується розуміння, головним чином, через мову, а також

через певні жести, міміку, знаки, дії (Бацевич, 2004; Даценко, 2018; McLean, 2005).

Загальним механізмом розуміння особистості іншої людини є ідентифікація. У соціальній перцепції вона трактується як ототожнення індивідом своєї особистості з особистістю іншого індивіда. Водночас ототожнення слід розглядати як співвіднесення в поняттях власних якостей та особистісних якостей значущого іншого, що фіксуються людиною (Даценко, 2018; Кутішенко, 2010; Філоненко, 2008).

Ідентифікація тісно пов'язана з емпатією – здібністю перейматися емоційними станами іншої людини через співпереживання (Білецька, 2021).

Процес міжособистісного розуміння забезпечується завдяки дії рефлексії (Даценко, 2018; Ничкало, 2009; McLean, 2005). Причому цей процес має зворотній вплив: що глибше людина розбирається в інших, то повніше й об'єктивніше оцінює себе. Ця залежність посилюється за умови спільної діяльності. Коли ж люди малознайомі, образ часто будується на підставі зовнішніх, малоінформативних ознак.

Суб'єктові спілкування важливо зрозуміти не тільки свого партнера, а й взяти до уваги, як той буде сприймати й розуміти його самого. Здатність до рефлексії формується у суб'єкта міжособистісного розуміння поступово і розвинена в різних людей неоднаково.

Дія рефлексії розгортається на кількох рівнях. На першому рівні вона має пасивний характер. У спілкуванні людина не бачить станів, намірів, думок іншої людини. На другому рівні спостерігається невпорядкована, епізодична діяльність уяви, головна ознака якої – виникнення у процесі спілкування окремих уривчастих уявлень про внутрішній світ іншої людини. Третій рівень характеризується виявом здатності до відтворення в думці особливостей переживання іншої людини не тільки в окремих ситуаціях, а й упродовж усього процесу взаємодії. Суттєвими ознаками цього рівня є, по-перше, те, що спостереження за станом іншої людини здійснюється мимовільно й постійно; по-друге, для цього рівня характерні згортання процесу уяви й одночасне включення у стан іншої людини в кожному акті спілкування. Для формування третього рівня рефлексії велике значення має інтуїція – здатність бачення особливостей, що характеризують особистість іншої людини,

через безпосереднє споглядання, без логічної аргументації.

Чим глибше людина розуміє іншого, тим повніше і об'єктивніше оцінює себе. Якби людина мала повну інформацію про партнера зі спілкування, то вона б могла безпомилково обирати тактику взаємодії з ним. Але на практиці ніколи такого не буває. Це змушує вдаватися до каузальної атрибуції – причинного пояснення вчинків партнера шляхом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки. Найчастіше це буває за дефіциту інформації про партнера. Як правило, каузальна атрибуція здійснюється неусвідомлено – на основі ідентифікації партнера з якоюсь знайомою людиною або шляхом віднесення його до певної групи осіб, про яку вже є певні уявлення. У таких випадках люди можуть робити безпідставні висновки, ґрунтуючись не на причинно-наслідкових відношеннях, а на випадкових асоціаціях.

На правильність розуміння партнера зі спілкування суттєво впливає установка – попередньо сформована готовність сприймати іншого під певним кутом зору. Її дією можна пояснити ефект ореолу – приписування позитивних якостей особам, до яких суб'єкт сприймання ставиться позитивно, і негативних – тим, хто йому не подобається (Даценко, 2018; Ничкало, 2009).

З установкою пов'язано і явище стереотипізації – привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певної професійної чи національної групи. Стереотипізація виникає внаслідок узагальнення власного досвіду суб'єкта, до якого він приєднує відомості, одержані з інших джерел. Ці відомості бувають сумнівними або й хибними, тому й узагальнення можуть бути помилковими (Орбан-Лембрик, 2008; Хом'як, 2014).

Процес міжособистісного розуміння тісно пов'язаний з емоційною сферою. Почуття, співчуття та співпереживання допомагають адекватному розумінню інших людей. Дослідження засвідчують, що розвиток емпатії залежить не стільки від кола спілкування з іншими людьми, скільки від суб'єктивної їх значущості для особистості (Білецька, 2021; McLean, 2005).

У кожній комунікативній ситуації механізми розуміння і результати його різняться за суттю і рівнями (Ничкало, 2009; Орбан-Лембрик, 2008; Хом'як, 2014). Перший – усвідом-

лення цілей, мотивів, установок іншої людини; другий – прийняття цілей, мотивів, установок іншої людини як своїх. Другий рівень розуміння невластивий дітям, оскільки він є результатом пізнішого онтогенетичного розвитку. Втім, й не всі дорослі здатні пізнати людину саме на рівні прийняття її цілей, мотивів, установок. Йдеться про рівень взаєморозуміння, який вимагає від кожного із партнерів спілкування враховувати не лише власні потреби, мотиви, цінності, а й відповідні запити іншого. Отримані при цьому враження відіграють відчутну регулятивну роль у процесі спілкування, оскільки пізнання іншої людини забезпечує й пізнання себе, а повнота, точність сприйняття і розуміння іншої людини зумовлюють успіх у взаємодії з нею. Відтак, з'являються можливості для оцінювання людини людиною, зміни своїх дій і поведінки партнера, організації та коригування стратегії власної поведінки і вчинків.

Процес міжособистісного розуміння у загальному вигляді можна визначити як формування у свідомості людини образу іншої людини. Воно починається з відображення зовнішності. Але вже на цьому етапі більшість людей робить висновки про особистісні риси, які не виявляються безпосередньо на рівні сприймання. Включення у психічний образ властивостей особистості, які не даються безпосередньо як фізичні властивості, є характерною ознакою цього процесу. Особистісний зміст іншої людини встановлюється шляхом інтерпретації елементів зовнішності, поведінки та діяльності. Виходячи з цього, можна виокремити дві стадії міжособистісного розуміння – конкретно-чуттєвої та абстрактно-логічної (Даценко, 2018; Зверева, 2013; Кутішенко, 2010; Lane, 2010).

На стадії конкретно-чуттєвого розуміння певні ознаки іншої людини відбиваються ґрунтовно й точно, інші – невиразно й помилково, а на деякі зовсім не зважається. Тому через недостатню фіксацію властивостей, притаманних іншій людині, розуміння часто схематичне і спрощене.

На стадії абстрактно-логічного розуміння людина інтерпретує поведінку інших людей. Сутність такої інтерпретації полягає у поєднанні сприйнятих елементів-ознак зовнішності з семантичним змістом, що визначається власним досвідом спілкування та системою знань.

Виокремлюють чотири основні засоби інтерпретації в процесі міжособистісного розуміння:

1) аналітичний, коли кожний з елементів зовнішності пов'язується з конкретною психологічною властивістю особистості;

2) емоційний, коли особистісні властивості приписуються людині залежно від естетичної принадності її зовнішності;

3) перцептивно-асоціативний, коли людині приписуються властивості іншої людини, зовні на неї схожої;

4) соціально-асоціативний, коли людині приписуються властивості того соціального типу, до якого вона віднесена на підставі сприймання її зовнішності (Філоненко, 2008; Хом'як, 2014).

У ситуації спілкування образ іншої людини виникає як результат комунікації й виконує функції регулятора спілкування. Зміст цього образу та його регулятивне значення зумовлені особливостями взаємодії в конкретній ситуації, а самі ситуації визначаються характером і результатом діяльності. Інша людина постає перед нами не тільки як суб'єкт певного віку, статі, а й як особистість, що має певні характерологічні властивості, емоційні, вольові та інтелектуальні риси. Характеристика цих властивостей іншої людини дається нам не безпосередньо, як, скажімо, властивості її зовнішності. Розкриття цих властивостей становить головне завдання міжособистісного розуміння. В них відображається особистісний зміст людини, яку ми сприймаємо, що встановлюється завдяки інтерпретації елементів зовнішності, поведінки та діяльності як ознак психологічних властивостей особистості (McLean, 2005).

Процес інтерпретації має переважно оцінний характер. Акт оцінки входить у структуру пізнавальних процесів, які результуються в образі – уявленні про іншу людину. Образ-уявлення усвідомлюється як певне враження, вербалізується в поняття, на основі яких виникає судження як психологічна інтерпретація.

В оцінці відображається ставлення суб'єкта розуміння до іншої людини. Один із чинників розбіжностей в оцінках пов'язаний з індивідуальністю оцінюючої людини. Це суттєво впливає на судження. Дослідження показали, що інтерпретація розгортається після встановлення належності об'єкта пізнання до певної соціальної спільності й визначення його соціальної ролі, статусу тощо.

Таким чином, процес формування знання про іншу людину як особистість є процесом утворення узагальнень, що, в свою чергу, спираються на раніше сформовані узагальнення (Кутішенко, 2010; Ничкало, 2009; Lane, 2010). Роль узагальнень, у яких акумульовані враження людини від особистих зустрічей з іншими, в пізнанні цих людей дуже значна. Оцінюючи особливості іншої людини, ми постійно спираємося на такі узагальнення, хоча вони не завжди відповідають дійсності. Ситуація, коли з обмеженням сфери спілкування з іншою людиною та відображенням лише частини притаманних їй властивостей у практиці спілкування є поширеною.

Необхідна умова розуміння – достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу. Накопичення досвіду спілкування сприяє розумінню інших людей. Зумовлюється воно завданнями взаємодії, особистісними характеристиками її учасників тощо.

Значення слова може бути зрозуміле лише в контексті речення як найменшої одиниці мовлення, що висловлює закінчену думку. Водночас смисл окремого речення можна зрозуміти лише в контексті певного уривку тексту (принцип взаємодії частин і цілого). Критерієм розуміння є сформульована в слові думка, яка відображає знання істотних ознак предмета або явища. Вміння охарактеризувати словами те, що осмислюється, свідчить про правильне розуміння (Бацевич, 2004).

Надійним показником розуміння є зміст відповідей на нестандартні запитання по суті засвоєних знань, вміння варіювати формулювання думок, реконструювати текстову основу змісту, передавати його в більш стислому або розгорнутому вигляді. Свідченням розуміння вважається також уміння застосовувати на практиці сформульовані в словесній формі принципи, наводити оригінальні приклади, що ілюструють явище.

У комунікативному акті необхідно розрізняти, принаймні, три види розуміння: правильне, адекватне і абсолютно адекватне. Правильне розуміння тексту, якщо змістове значення, сприйняте комунікантом, тотожне змістовому значенню, вираженому комунікатором. Адекватне розуміння тексту має місце, якщо комунікант сприймає тільки те значення

тексту, яке комунікатор хоче донести до комуніканта, і при цьому кожне із сприйнятих значень тотожне вираженому значенню. Абсолютно адекватне розуміння тексту, якщо комунікант сприймає всі ті значення тексту, які вкладає в цей текст комунікатор, причому кожне із сприйнятих значень тотожне вираженому значенню (Хом'як, 2014, McLean, 2005).

Адекватність характеризує насамперед результат процесу міжособистісного розуміння і має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Дослідження стверджують, що люди, які більше сконцентровані на власному «Я», характеризуються низьким рівнем адекватності міжособистісного розуміння. Люди з високим рівнем нейротизму схильні до частих виявів нервового напруження та конфліктної поведінки, у них знижується точність розуміння. Неавторитарні суб'єкти точніші в розумінні й оцінці інших. Особам із спрощеною когнітивною структурою властива вища схильність до проєкції власних станів і нижча точність сприймання.

З огляду на викладене, важливо підкреслити дію знака в тексті і важливість справжнього розуміння змісту і значення тексту в спілкуванні, передачі та сприйнятті думки людини людиною. Зміст іншого «Я» і його окремі характеристики будуть відтворюватися у свідомості учасників спілкування в залежності від ряду факторів:

- 1) від особливостей діяльності, які детермінують зміст розуміння іншого;
- 2) від особливостей ситуації, в якій взаємодіють люди;
- 3) від ступеня сформованості учасників спілкування як особистостей;
- 4) від характеру ставлення їх один до одного і кожного з них до самого себе.

Зазначені фактори визначають правильність, зміст, глибину характеристик розуміння іншого лише у їх взаємозв'язку (Бацевич, 2004; Даценко, 2018; McLean, 2005).

Утім, у нашому повсякденному оточенні зустрічаються люди, які, створивши собі маску, постійно вводять в оману тих, хто з ними спілкується, фактично приховуючи справжній особистісний зміст. А це свідчить про відносність самого розуміння. Не може не ускладнювати процес розуміння однією людиною іншої під час їх спілкування дещо запізніле реагування на

слова, на їх зміст і прихований в них підтекст, на зміни емоційного стану співрозмовника.

Розуміння особистості здобувача освіти як суб'єкта спілкування залежить від сукупності внутрішніх умов розвитку особистості педагога (вік, стать, спеціальність, досвід пізнання інших людей, індивідуально-психологічні особливості). У зв'язку з цим слід зазначити, що:

– перцептивні вміння педагога вдосконалюються залежно від формування його особистості, зокрема, поглиблюється бачення різних емоційних станів і переживань людини, формується вміння співвідносити ці стани з об'єктивними змінами педагогічної ситуації;

– розуміння педагогом здобувачів освіти залежить від його особистісного досвіду переживань, що накопичуються в процесі спілкування з дітьми, від ставлення до ситуації, що викликала ці переживання, і того смислу, який він вносить у цю ситуацію, від умов спілкування в процесі спільної діяльності (Гарькавець, 2021; Хом'як, 2014).

У ході педагогічної взаємодії взаємини спілкування мають супутній характер, оскільки вияв ставлення до людини не є самим ставленням. Будь-яке слово, будь-яка дія і будь-який учинок самі по собі не можуть мати того чи іншого предметного смислу, незалежно від того, що в них виявляється і ставлення до партнера. Саме в процесі педагогічної взаємодії через пізнання дитини, через пізнання відносин з нею відбувається і пізнання педагогом себе як людини.

Педагогічне спілкування розглядається як психолого-педагогічна система, в якій вирізняються: суб'єктивний стан учасників спілкування і емоційно-оцінювальне ставлення їх один до одного – афективний компонент;

операціональні акти взаємодії педагога та здобувачів освіти, які зумовлені включенням їх у соціальну групу – поведінковий компонент; предмет педагогічного спілкування – когнітивний компонент.

Отже, педагогічне спілкування можна розглядати як один із видів діяльності, для якого характерне своєрідне співвідношення обміну між суб'єктами інформацією, діями, емоційними впливами і встановлення на цій основі взаєморозуміння (як розуміння одне одного).

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Процес міжособистісного розуміння у загальному вигляді можна визначити як формування у свідомості людини образу іншої людини в результаті комунікативного акту.

Поняття «розуміння» виражає здатність людини пізнати суттєве, істотне в іншій людині задля досягнення максимальної відповідності суджень, оцінок, уявлень про неї об'єктивним рисам, властивостям та можливостям. У кожній комунікативній ситуації механізми розуміння і результати його різняться за суттю і рівнями.

Адекватність процесу міжособистісного розуміння забезпечується завдяки дії певних психологічних феноменів, зокрема, ідентифікації, рефлексії, каузальної атрибуції, установки, стереотипізації.

Процес міжособистісного розуміння тісно пов'язаний з емоційною сферою.

Необхідна умова розуміння – достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу. Критерієм розуміння є сформульована в слові думка, яка відображає знання істотних ознак предмета або явища. Вміння охарактеризувати словами те, що осмислюється, свідчить про правильне розуміння.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 342 с.
2. Білецька О. Проблема довіри та емпатії в контексті міжособистісних стосунків у період ранньої юності. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. РДГУ. 2021. № 17. С. 31-37.
3. Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Спілкування в педагогічному процесі : навч. посіб. Житомир : ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2021. 100 с.
4. Даценко О. А. Основи соціальної психології : навч.-метод. посіб. Кривий Ріг, 2018. 143 с.
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. Вид. 2-ге / за ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
6. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. 2-ге вид. К. : Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
7. Ничкало Н., Говорун Т. Психологія для всіх і для кожного. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2009. № 6. С. 197-202.

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Орбан-Лембрик Л. Е., Подгурецький Ю. І. Івано-Франківськ : «Нова зоря», 2008. 416 с.
9. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
10. Хом'як А. Розуміння як головна ознака комунікативного акту. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. 2014. № 8 (285). С. 58-63.
11. Lane, Shelley D. *Interpersonal Communication : Competence and Contexts*. Allyn & Bacon, 2010. 364 p.
12. McLean, Scott. *The Basics of Interpersonal Communication*. Pearson / A and B, 2005. 252 p.

#### REFERENCES:

1. Batsevych, Ph. S. (2004). *Osnovy komynikatyvnoii linhvistyky*. [Basics of communicative linguistics]. Kyiv : Akademiia. 342 p. [in Ukrainian]
2. Biletska, O. (2021). Problema doviry ta empatii v konteksti mizhosobystisnykh stosunkiv u period rannioii yunosti. [The problem of trust and empathy in the context of interpersonal relationships in the adolescence period]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy* : zb. nauk. pr. RDHU, 17, 31-37 [in Ukrainian]
3. Harkavets, S. O., Volchenko, L. P. (2021). *Spilkuvannia v navchalnomu protsesi* : navch. posib. [Communication in teaching]. Zhytomyr : TOV «Vydavnychiy dim “Buk-Druk”». 100 p. [in Ukrainian]
4. Datsenko, O. A. (2018). *Osnovy sotsialnoii psykholohiii* : navch.-metod. posib. [Basics of social psychology]. Kryvyi Rih. 143 p. [in Ukrainian]
5. *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoii sfery*. [Encyclopedia for social workers]. Zvierieva, I. D. (red.) (2013). Vyd. 2-he. Kyiv, Simferopol : Universum. 536 p. [in Ukrainian]
6. Kutishenko, V. P. (2010). *Vikova i pedahohichna psykholohiia (kurs leksii)*. [Developmental and pedagogical psychology]. Vyd. 2-he. K. : Tsentr uchbovii literatury. 128 p. [in Ukrainian]
7. Nychkalo, N., Hovorun, T. (2009). *Psykhologhiia dlia vsikh i dlia kozhnoho*. [Psychology for all and everybody]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinnoi osvity*—Pedagogy and psychology of professional education, 6, 197-202 [in Ukrainian]
8. Orban-Lembryk, L. E., Podhuretskyi, Yu. I. (2008). *Psykhologichni zasady spilkuvannia* : monohrafiia. [Psychological basics of communication]. Ivano-Frankivsk : “Nova zoria”. 416 p. [in Ukrainian]
9. Filonenko, M. M. (2008). *Psykhologhiia spilkuvannia* : pidruchnyk. [Psychology of communication]. K. : Tsentr uchbovii literatury. 224 p. [in Ukrainian]
10. Khomiak, A. (2014). *Rozuminnia yak holovna oznaka komunikatyvnoho aktu*. [Understanding as the basic feature of a communicative act]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoyevropeyskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Pedahohichni nauky*—Scientific journal of Lesya Ukrainka Eastern-European National University. Chapter: pedagogical sciences, 8(285), 58-63 [in Ukrainian]
11. Lane, Shelley D. (2010). *Interpersonal Communication : Competence and Contexts*. Allyn & Bacon, 364 p. [in English].
12. McLean, Scott (2005). *The Basics of Interpersonal Communication*. Pearson / A and B, 252 p. [in English].